

COLUCCIO SALUTATI I UNA *EXPOSITIO* CATALANA*

És ben sabut que durant els anys de pas del segle XIV al XV augmenten de manera considerable les traduccions de clàssics llatins al català. El fet coincideix amb l'enfortiment polític i administratiu de la corona catalanoaragonesa —que provoca al seu torn un període de palpable estabilitat— i, lògicament, també amb l'aparició d'un públic lector en *vulgar*, és a dir un consumidor d'aquest producte relativament nou. La continuïtat d'aquest afany traductor durant el segle XV, amb el consegüent i inevitable perfeccionament de les tècniques i alguns canvis de perspectives teòriques, demostra encara més l'èxit d'aquesta via d'entrada de materials fins aleshores quasi vedats a una gran majoria de població, i no tant el resultat d'una estratègia preconcebuda.¹ El cas de

* Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte PS 91-0160 del Programa Sectorial de Promoció General del Coneixement de la DGICYT.

1. Per a un panorama complet i gairebé al dia dels estudis, edicions i problemes de les traduccions catalanes medievals, ultra els diversos paràgrafs que hi dedica Peter RUSSELL en el seu clàssic *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)* (Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985), cal veure L. BADIA, *Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària*, «Estudi General», núm. 11 (Girona, 1991): *Llengua i Literatura de l'Edat Mitjana al Renaixement*, eds. A. ROS-SICH i M. VILALLONGA, ps. 31-50. Moltes mancances conté un article de Miguel RODRÍGUEZ-PANTOJA sobre les traduccions peninsulars de clàssics, tot i que hi dona alguna notícia interessant, fonamentalment per a l'àmbit de la filologia espanyola i clàssica: *Traductores y traducciones*, dins *Los humanistas españoles y el humanismo europeo (IV Simposio de Filología Clásica)* (Múrcia, Universitat, 1990, ps. 91-124). Per a les tècniques de traducció i un bon repertori d'edicions i treballs, vegeu de C. WITTLIN l'interessantíssim *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991). La varietat i la complexitat del món dels traductors i copistes es manifesta a les pàgines del seu recent llibre *De la traducció literal a la creació literària* (València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995).

Sèneca en català és paradigmàtic: hi ha una mena de *boom* als darrers decennis del XIV o tot just al començament del XV amb les versions de les *Tragèdies*, el *De providentia*, el *De remediis fortuitorum* –que sols consta en un inventari del 1422-23– i les *Epístoles*, juntament amb la traducció anònima d'una *Tabulatio* de les obres del cordovès realitzada per Luca Mannelli; aquesta prolífica època acabarà al final del XV amb la versió del pseudosenequà *De moribus* feta per Martí de Viciana.² Semblant projecció, però ajornada unes poques dècades des-

2. Per a l'estudi del Sèneca medieval, tot i la brevetat de les referències a les traduccions catalanes, és fonamental el llibre de K. A. BLÜHER, *Sèneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII* (Madrid, Gredos, 1983, ps. 126-132). Tenen un interès supletori, perquè mostren la progressió dels estudis sobre aquestes traduccions, les pàgines que hi dedicaren Joaquín CARRERAS ARTAU, *El senequismo en la literatura catalana medieval*, dins *Estudios sobre Séneca. Octava semana española de filosofía* (Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1966, ps. 294-295); i la contribució de M. BALASCH, *Sèneca als Països Catalans*, en el col·lectiu *Roma en el siglo II* (Barcelona, Publicaciones de la Universidad, 1975, ps. 63-65). Darrerament s'han fet noves aportacions al tema: D. CONDOM I GRATACÓS, *Tradició retòrica en el «Libre de Sèneca, De Providència» d'Antoni Canals*, dins *Homenatge a R. Aramon i Serra*, III (Barcelona, 1983), ps. 97-113; C. DE NIGRIS, *I prologhi alle versioni di Antoni Canals: epistole o prediche?*, «Medioevo Romano», núm. 16, 1-2 (1991), ps. 208-230; A. G. HAUF, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval* (València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990), ps. 187-218; T. MARTÍNEZ, *Sobre l'autoria de la traducció catalana de les Tragèdies de Sèneca*, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XI Miscel·lània A. M. Badia i Margarit*, 3, (1985), ps. 135-156; Id., *Notes sobre la difusió de les obres de Nicolau Trevet a Catalunya: la traducció de les Tragèdies de Sèneca i els comentaris de Trevet*, «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», núm. 13 (tardor 1992), ps. 117-134; Id., *Una aproximació a les traduccions peninsulars de les Epistulae ad Lucilium. La doble traducció catalana*, «Llengua & Literatura», núm. 1 (1986), ps. 111-149; Id., «No'm direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament»: Antoni Canals i el *De Providència*, «Caplletra. Revista Internacional de Filologia», núm. 15 (tardor 1993), ps. 181-210; Id., *Antoni Canals, Alonso de Cartagena i unes notes de literatura comparada*, en premsa a «Medioevo Romano». Cal parlar encara dels pseudos analitzats per T. KAEPPELI, *Luca Mannelli (+ 1362) e la sua Tabulatio et Expositio Senecae*, «Archivum Fratrum Praedicatorum», XVIII (1948), ps. 237-64, i per J. RIERA I SANS, intr. i ed., *L. A. Sèneca, Llibre de virtuosos costums* (Barcelona, Edicions del Mall, 1987). Pel que fa a l'edició, actualment podem consultar, a més de la ja indicada dels *Moralia*, la del *De providentia* i les *Tragèdies*: A. Canals, *Sciopi e Anibal. De providentia. De arra de ànima*, ed. M. DE RIQUER (Barcelona, Barcino, 1935) i *Sèneca, Tragèdies*, ed. T. MARTÍNEZ (Barcelona, Barcino, 1995). Qui signa aquestes ratlles té en projecte l'edició de la resta de traduccions senequianes.

prés, tindran les obres de Sèneca en la corona castellana, fonamentalment gràcies a Alonso de Cartagena.³ El nom de l'escriptor clàssic gaudirà, doncs, d'una important difusió —i ara prescindesc dels fenòmens ideològics que hi contribuïren— fins ben entrat el segle XVI.⁴ No és el moment, però, de fer una avaluació general d'aquestes traduccions, sobretot perquè encara falten treballs concrets que ens ajuden a copsar-ne la vàlua. Aquestes ratlles pretenen precisament això: l'estudi i interpretació d'un comentari contingut en els primers folis d'una segona traducció catalana⁵ de les *Epístoles* —de les 29 primeres epístoles— feta a mitjan segle XV, que té raonablement en compte la

3. Per a una aproximació a Cartagena resulta indispensable la lectura dels primers capítols de la tesi doctoral de Maria MORRÁS, *Alonso de Cartagena: edición y estudio de sus traducciones de Cicerón*, 3 vols. (Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992) (ara en microfites), on hi ha un estat de la qüestió i abundant bibliografia; també és molt útil el seu accessible *Repertorio de obras, MSS y documentos de Alfonso de Cartagena (ca.1384-1456)*, «Boletín de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval», núm. 5 (1991), ps. 213-248. He intentat destacar alguns paral·lelismes entre traduccions catalanes i castellanes de Sèneca al meu *Antoni Canals, art. cit.* Pel que fa a les *Epístoles* castellanes, i mentre esperem la publicació de la tesi d'A. ZINATO, vegeu els seus *Volgarizzamenti delle Epistulae morales di L. A. Seneca e loro diffusione nella penisola iberica*, «Annali di Ca'Foscari», XXXI, 1-2 (1992), ps. 371-390; i *Fernán Pérez de Guzmán e le glosse alla traduzione medievale castigliana delle Epistulae morales ad Lucilium: un itinerario filologico e filosofico*, «Annali di Ca'Foscari», XXXIV, 1-2 (1995), ps. 403-427.

4. Vegeu les taules estadístiques de T. S. BEARDSLEY, Jr., *The Classics in Spain: The Sixteenth versus the Seventeenth Century*, dins Ch. FAULHABER, R. KINKADE i T. A. PERRY, eds., *Studies in Honor of Gustavo Correa* (Maryland, Scripta Humanistica, 1986, ps. 11-27).

5. No cal fer cas del títol de referència, *Cartas de Séneca en valenciano*, que trobem al lloc d'un dels manuscrits que conté la traducció (B. N. Madrid, ms. 9152) i, lògicament, també al *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional de Madrid* (Madrid, Blass, 1931, p. 69), de J. DOMÍNGUEZ BORDONA. El títol és d'una mà posterior i els motius que el menaren a aplicar-lo poden ser diversos (de procedència, geogràfics, culturals), però no objectius, ja que a un dels fulls de guarda originals llegim sols *Cartas de Séneca*. De fet, els pocs trets lingüístics diferenciadors (gairebé sols els imperfets en -ie/-ia i algun cas d'absència de la *i* segregada per la palatal *x*) no són de cap manera suficients per a pensar en una versió en *dialecto valenciano* (vegeu A. ZINATO, *La vulgarización al catalán de las Epistulae morales ad Lucilium de L. A. Seneca*, «Annali di Ca'Foscari», XXXII, 1-2 (1993), ps. 377-394, p. 387), més encara quan aquests no es mantenen en els altres manuscrits existents (B. N. Madrid, ms. 9562, i B. U. de Saragossa, ms. 21). Per a la descripció dels mss. i un primer contacte amb la versió, vegeu T. MARTÍNEZ, *Una aproximació*, ps. 126-149.

versió anterior. El comentari, a la primera epístola de Sèneca, és aquest:⁶

[f.1r] Aquesta és la primera letra que Sèneca fa a Lucil, lo qual era stat tramès per la cosa pública de Roma a regir Sicília. E convé breument e sumària pressuppondre que Lucil per moltes vies e ocasions perdia temps e complanyent-se de sa pèrdua scriu a Sèneca dient-li que vertaderament d'allí après ell volia strènyer-se ab si mateix e dar gran part de sa vida a studis qui-l ordenassen a ben e virtuosament viure. Al qual Sèneca respon dient: «Axí u fe, mon Lucil. Apròpria tu a tu mateix e ajusta e conserva lo temps lo qual», etc. Per declaració de aquests tres passos qui-s seguexen e duren fins allà hun diu «Qui-m daràs, etc.», convé saber que Sèneca, veent Lucil star en bon propòsit, posa ací tres maneres ab les quals los qui han bon propòsit de metre's en algun orde de ben viure perden lo temps e no porten lur propòsit a deguda exsequició. La una manera e condició és de aquells qui són tocats de inconstància, qui no-s aturen en prosseguir carrera alguna virtuosa que hajen empresa, mas vuy principien una manera de virtuosa vida e pensant-se que alguna altra vàlegua més lexen aquella e emprenen-ne altra, e per una tal via mateixa dexant aquella ne prenen altra; e axí passen lur vida nunca reposant ni assegurant-se en alguna virtut mas tots jorns mudant propòsits, dreçant-los tots a virtut, mas no perseverant en lo que principiat han. E de aquests diu Sèneca en la epístola XXIII que «mal viuen aquells qui tots jorns començen a viure»; e aquests tals cascuna de les voltes que muden manera de viure [f.1v] proposen d'allí après tenir aquella forma de vida a la qual se transporten; après a poch star, com aquella no-ls par tan bona o tan fàcil com alguna altra en què pensen, proposen d'allí après servir aquella condició de vida a la qual se muden. E axí, per incostància, lo temps de llur vida lus scorre sens poder-se col·locar en algun grau de perfecció de vida ni may vénen a poder ben viure. E aquests tals qui axí-s regexen ordenen mal la stada de lur vida; ells no perden tota la vida, que alguna part ne smercen en virtuosos op[er]acions, però perden gran part de lur vida per ço

6. Transcriu directament, i amb les mínimes intervencions possibles, els folis 1-3 del ms. 21 de la Biblioteca Universitària de Saragossa, tot emplaçant, per a l'edició crítica, a una propera publicació de les epístoles senequianes.

com lus és tolt lo temps, car occorrent-los alguna nova manera de viure la qual proposen de servir, aquella los tol la primera que havían empresa, e axí, per variació de propòsits procehins, vénen en aquest inconvenient, que lo derrer propòsit los tol e los fa perdre lo temps que havien despès en lo primer. Aquests diu Sèneca mal-faents.

Altres són qui havent desig e propòsit de ben viure perden lo temps differint de metre's en vida virtuosa, de dia en dia fins a què són vells e vehins a la mort. Com són jóvens han oppinió —la qual executen— que aquella edat se deu distribuhir en delits, levans compte que, com sien vells, seran a temps a dar-se a vida virtuosa. Aquests tals perden una gran part de la vida e major que·ls primers e fan no res per ço com sperança los furta lo temps, car dilatant e sperant de dia en dia metre's en vida [f.2r] virtuosa vénen a la vellesa, la qual edat no és tan disposta com lo jovent a exercitar virtuts. E de aquests diu Sèneca en la epístola XXXII<I> que molts començen a viure llavors com ve lo temps de morir, car aquells sol viuen qui saben com viuen e a quina fi viuen; los altres pròpriament no viuen, mas stan-se en la vida. E com aquests tals pensen ésser venguts a la edat que és la en què ells havien acordat metre's en vida virtuosa, ve la mort qui·ls ocupa lur vida, e axí són-se morts ans que hajen res acabat del que tant temps havien desijat e sperat, e en tant temps que han aturat en lo món no·n han pogut dar deguda forma a llur vida. Aquests diu Sèneca no-res-faents.

Altres són qui jatsia hajen lo voler bo en bé e virtuosament viure, però o vençuts o sobrats per los vicis o enfalegats per desig de béns temporals o per tot ensemps differen tant de entrar en vida virtuosa que·s moren ans que may hi sien entrats. E aquests han perduda tota llur vida per tal com han lextat transcórrer tot lo temps de llur vida sens algun fruyt. E de aquests diu Sèneca en la demunt dita XXXII-<I> epístola que són morts ans que hajen viscut, car nunca han dat rahó de llur vida e han tots temps alre fet, car aquell fa alre qui no fa lo per què és stat fet. E com l'ome sia stat fet per ço que ab mijà de [f.2v] virtuosa vida aconseguesca beatitut, aquests tals, acabuçats en grandíssima affecció de les coses temporals apagant lo lum del enteniment, han en tot lo temps que han stat en vida fet alre del per què són stats creats e tramesos en lo món. E és manifesta cosa que aquests tals perden més que los qui són condicionats del primer grau e del segon. Aquests diu Sèneca alre-faents.

E per declarar algun tant més aquests passos és stat per Colluci posat un tal cas, ço és que algun home volent fer pintar una bella image vaja a tres pintors e prech cascun d'ells que dins tres dies cascú li haja pintada una image e cascú lo y prometa. E que dels dits tres pintors, lo primer se meta encontinent a obrar e, fet lo principi axí com lo cap, lo coll no li plàcia ni respingua a sa contentació aparent-li que no la ha començada prou bella; e per ço damnant aquell començament, emprengua de fer-ne altre, e axí mateix no aparent-li prou bell aquell, ne faca altre e altre, e axí despengua tots los tres dies variant principis sens venir a perfecció alguna. E que lo segon pintor, confiant del temps, per peresa o per altres ocupacions leix scórrer lo primer dia e lo segon e après lo terç, fins que veja que ja quasi lo terç dia és passat, on recordant-se del que ha promès se prengua a fer la dita image. E que lo terç pintor se sia ocupat en altres afers e no haja en res curat de la dita image ne-s sia mès en fer res d'ella. E que a la vesprada del terç dia ven-[f.3r]-gua lo dit home qui volia les dites images e discórregua per los tres pintors, demanant a cascú que li do la image que li havia promès de fer. No és dubte que tots los pintors <no> li hajen faltada la fe, no atnent lo que promès li havien.

Lo dit cas se pot aplicar a declaració de la letra de Sèneca, en tal manera que a cascun dels vivents és stada per Déu donada una taula blanca, ço és la ànima, per ço que la pinten de sciències e virtuts a fi que per aquelles vinguen a beatitud. Emperò alguns poden ésser comparats al primer pintor e són los qui per variació de bons propòsits emprements noves maneres de viure, encara com se deuen morir, no-s són assegurats en alguna certa tenor e composició de vida. Al segon pintor poden ésser comparats aquells qui differint de un temps a altre lexen perdre tots los millors anys de llur edat sperant millorar llur vida en la vellesa, la qual edat senil ab gran afany e molèstia se pot dispondre a metre's en manera de vida que sia diversa de la en què en lo temps passat se és exercitada l'altra edat. Al terç pintor poden ésser acomparats los qui ni en lo principi de lur vida ne en la fi se són disposats a virtuosament viure, ocupants totes les potències de llur ànima en coses temporals, fluxes e fràgils. E és cert que millor és la condició dels primers que dels segons e dels segons que dels terçers, los quals són pijors de tots.

Allò que més directament ens sobta a primera vista és la referència explícita a Coluccio Salutati⁷. Sobta per excepcional. Efectivament, l'absència d'influència del canceller italià damunt les lletres hispàniques ja va ser subratllada, amb desconcert i en diversos moments, per Di Camillo.⁸ Per a trobar algun tipus de relació —i encara— amb el món intel·lectual hispànic, ens hem de remuntar a la conegudíssima correspondència entre Juan Fernández de Heredia i Salutati a propòsit de la recerca que el florentí feia de la traducció a l'aragonès de les *Vides* de Plutarc, correspondència que hem de situar probablement a l'any

7. Per a tot allò que fa referència a la vida i al pensament de Salutati (1331-1406) és imprescindible R. G. WITT, *Hercules at the crossroads. The Life, Works, and Thought of Coluccio Salutati* (Durham, Duke University Press, 1983; «Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies», núm. 6) i B. L. ULLMAN, *The Humanism of Coluccio Salutati* (Pàdua, Antenore, 1963; «Medioevo e Umanesimo», núm. 4). Interessa ja destacar que Salutati mostrà el seu fervor senequià en copiar *manu propria* les *Tragèdies* —per a la còpia, vegeu A. C. DE LA MARE, *The handwriting of Italian humanists*, vol. I (Oxford, Oxford University Press, 1973, p. 33)—, obra fonamental, sobretot l'*Hercules furens*, en l'elaboració del seu *De laboribus Herculis*. Per al vessant «escriptorari» de Salutati i les relacions amb la lletra humanística, vegeu, a més de les obres de referència obligada de Petrucci i Ullman, l'aproximació de B. ROSS, *Salutati's defeated for humanistic script*, «Scrittura e Civiltà», núm. 5 (1981), ps. 187-98. R. G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters* (Ginebra, Droz, 1976, ps. 17-19), fa unes importants observacions sobre els models escriptoraris de Salutati a la cancelleria florentina.

8. O. DI CAMILLO, *El Humanismo castellano del siglo XV* (València, F. Torres, 1976, p. 21): «a pesar de que algunos manuscritos de sus obras se han encontrado en España, no se tropieza con referencia alguna a él o a sus ideas en los escritos españoles de la época»; i més avant, p. 36: «no existe prueba alguna de que las ideas de Salutati influyeran en España, ni en vida del autor, ni más tarde, a lo largo del siglo XV. Esto es desconcertante, si se piensa que las obras de su predecesor Petrarca, y asimismo las de su descendiente Bruni, fueron relativamente bien conocidas aquí». Qualsevol explicació que donem a aquest fet cau totalment dins la ciència-ficció, per bé que hom vulga justificar l'absència basant-se en el republicanisme de Salutati en una època de consolidació monàrquica peninsular, tal com prova de fer-ho el mateix DI CAMILLO, p. 36. Tanmateix, sabem que el republicanisme de Salutati té molts matisos, com veiem, per exemple, al *De tyranno* (cf. R. G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters*, ps. 79-86; i *Hercules*, ps. 368-391); al capdavant, bastants fragments d'aquesta obra podrien haver estat utilitzats per un monàrquic convençut. Sense anar tan lluny, i sense simplificar tant les coses, cal dir que el nostre autor és declaradament —i en moltíssims aspectes— una transició entre dues grans figures i dues etapes importants de l'humanisme italià, una mena de síntesi.

1393 o 1394.⁹ I molt poca cosa més. Com ens va ensenyar Margherita Morreale,¹⁰ tot i els títols i la contemporaneïtat dels autors, debades trobarem influències entre l'obra més preada i sens dubte la més madura i ambiciosa de Salutati, el *De laboribus Herculis* (1406), i *Los doze trabajos de Hércules* d'Enrique de Villena, en versió catalana o espanyola.¹¹ La pràctica carència de reconeguts i explícits manlleus de Salutati en les lletres catalanes invita a estudiar amb cert deteniment el fragment abans transcrit.

Evidentment el nostre comentarista utilitza Salutati de manera accidental, perquè parla de Sèneca. En fa, doncs, un ús instrumental, si més no en principi i fins on podem arribar de moment. De fet, la influència senequiana en l'escriptor italià és poderosa i arriba a les mateixes lletres privades, on Salutati imita Sèneca en la utilització de temes filosòfics.¹² No ens pot estranyar gens ni mica que precisament en aquell àmbit, en el de l'epistolografia, retrobem citacions, influències més o menys textuals o comentaris a l'autor clàssic, com ara aquell que ens ocupa, referit a l'exemple dels tres pintors. En una lletra a Antonio da Scarperia, datada —amb reserves— per Novati el 6 de febrer del 1398, Salutati escriu:

9. Salutati obtingué la còpia, segons sembla, gràcies a Benet XIII. Per als problemes de datació, vegeu A. LUTTRELL, *Coluccio Salutati's letter to Juan Fernández de Heredia*, «Italia medioevale e umanistica», XIII (1970), ps. 235-243, i sobretot R. WITT, *Salutati and Plutarch*, dins *Essays Presented to Myron P. Gilmore*, ed. Sergio BERTELLI i Gloria RAMAKUS (Florència, 1978, vol. I, ps. 335-346). És clar que aquest desig per les joies de la història antiga pot fer pensar en algun moment en determinats esforços per aconseguir obres clàssiques, fonamentalment historiogràfiques, a casa nostra; tanmateix, la diferència d'exigències textuals i de tarannà és notable.

10. M. MORREALE, *Coluccio Salutati's De laboribus Herculis (1406) and Enrique de Villena's Los doze trabajos de Hercules (1417)*, «Studies in Philology» LI, 2 (1954), ps. 95-106, p. 95: «Within a period of a little more than a decade an Italian and a Spanish writer, independently of each other, bequeathed to their contemporaries the fruit of their efforts: an exposition of the labors of Hercules suited to the taste of the times». Cal dir que, a més del nom, el mateix contingut del text de Salutati, amarat de claus cristianes del mite clàssic, incitava a la comparació.

11. E. Villena, *Los doze trabajos de Hércules*, ed. Margherita MORREALE (Madrid, RAE, 1958, «Biblioteca Selecta de Clásicos Españoles»), i *Enrique de Villena. Obras Completas, I*, ed. P.M. CÁTEDRA (Madrid, Turner, 1994, ps. 1-111). Per a la versió catalana, vegeu de moment P. M. CÁTEDRA, *Sobre la obra catalana de don Enrique de Villena*, dins *Homenaje a Eugenio Asensio* (Madrid, Gredos, 1988, ps. 127-140).

12. B. L. ULLMAN, *The humanism*, p. 20.

Et ut rem hanc figuraliter videamus, fingamus tres pictores unius et eiusdem diei spacio opus faciendi unius hominis vel alterius rei effigiem certis iuxta siu operis merita premiis promississe et diem illam sic cuilibet sufficere, quod si vel modicum temporis amiserit, nequeat quod promiserit observare. nunc autem incipiat unus et arte graphica iaciat picture quam promiserit fundamenta; moxque facta delens aliud cogitet et intendat, quod, cum auspicatus fuerit, incumbere spongie faciens aliud initium meditetur. nonne sibi tempus eripit, ut licet ex magna parte tandem proficiat, implere tamen non valeat quod promisit? sin autem alter, rebus aliis vacans, cum advesperascere ceperit, pingendi propositum assumet, quantum ad observationem promissionis pictureque perfectionem pertinet, nichil agit. tertius vero de satisfaciendo non cogitans, nisi prius sibi sol occubuerit quam inceperit, nonne totum quod debebat omisit? nullus horum quod promisit effecit; prior tamen aliquid operatus est, incipiens multotiens quod debebat, precipue tamen de inconstantia reprehendendus. secundum autem sic incipientem, quod perficere nequeat, quis non irrideat ut insanum? tertium vero quis infidelitatis et negligentie non accuset? ut si volueris attendere, magna pars operis culpabiliter elapsa sit illi, qui eripiens sibi tempus, tandiu circa principium laboravit; culpabilius autem et maximam operis partem amiserit ille, cui tantum diei subductum est, quod quodam modo nichil acturus, quod perficere nequeat frustra, hoc est nichil agens, sero nimium inchoavit: tota vero dies cum omni plenitudine culpe lapsa fuerit occasum ante quam inceperit expectandi.¹³

En el començament de la lletra al·ludia al fet que volia ensenyar al seu interlocutor «*quid videlicet intelligi debeat per illa Senece verba, que Lucilium suum alloquens epistola prima notat vocabulis quidem ad communem loquendi modum accommodatissimus, abscondita tamen dubiaque sententia, et quam varie varii soleant exponere vel declarare*» (ps. 239-240). Ja abans s'havia referit a la dificultat de les paraules senequianes, en una lletra del 26 de setembre del 1368 adreçada a Giovanni Quatrario, on feia una explicació sintètica i breu del mateix pas de l'epístola primera –caldria dir del primer paràgraf de la primera epístola

13. F. NOVATI, ed., *Epistolario di Coluccio Salutati*, vol. III (Roma, Istituto Storico Italiano, 1896), ps. 252-257.

la—: «*incidit menti de vero sensu illorum verborum Seneca ad Lucilium, que in prima epistola eius dubio et obscuro atque abdito sensu prolata videntur*». ¹⁴ La dificultat —concretem— es reduïa fonamentalment a un tema de crítica textual, que servia, en la lletra a Scarperia, per a fer-ne un comentari posterior, que és aquell que culmina amb l'exemple dels pintors. Tot girava al voltant de «*et si volueris attendere, maxima, vel, ut aliqui textus habent, magna, pars vite elabitur male agentibus, magna, vel, ut alibi legitur, maxima, nichil agentibus, tota aliud agentibus*» (ps. 241-242).

Per bé que l'explicació gaudí de notable popularitat, aquest fragment senequià no fou l'únic que, des d'un punt de vista filològic, preocupà Salutati, apassionat coneixedor de l'escriptor llatí des dels temps d'aprenentatge al costat del mestre Pietro da Moglio. ¹⁵ Precisament al *De fato et fortuna* ens comenta que ha col·locat molts epistolaris de Sèneca i del *De civitate* de sant Agustí ¹⁶ per tal de comprovar un pasatge de les epístoles a Lucili citat de forma diferent a l'habitual en manuscrits de l'obra agustiniana. ¹⁷ I si això no fos suficient, conservem encara una altra epístola (ed. Novati, vol. I, p. 150), aquesta vegada dirigida al seu amic Tancredo Vergiolesi, en la qual distingeix els dos Sèneca. ¹⁸ Aquestes dades confirmen, doncs, que no cal anar molt lluny per a trobar relacionats Sèneca i Salutati, de la mateixa manera que tampoc cal fer esforços considerables per a esbrinar els canals d'arribada del fragment al nostre autor català, atenent a la difusió que acon-

14. F. NOVATI, ed., *Epistolario di Coluccio Salutati*, vol. I (Roma, Istituto Storico Italiano, 1891), p. 63.

15. B. L. ULLMAN, *The Humanism*, p. 39.

16. De fet, tant el seu manuscrit de les *Epístoles* (l'actual Laur. Edili 161) com aquell que posseïa de sant Agustí estan molt anotats (B. L. ULLMAN, *The Humanism*, ps. 216-217, 250).

17. *De fato* 2,6: «Sed sciat me multos Epistolarum ad Lucilium et De civitate Dei codices non modernis solum sed antiquis scriptos litteris contulisse omnibusque diligenter excussis quicquid fuerit quod hunc errorem induxerit, tantam comperisse varietatem quod librarios aut Augustinum aut Senecam michi constiterit non scripsisse sed potius quemlibet iuxta sue ignorantie cecitatem atque libidinem corrupisse [...]» Citat per B. L. ULLMAN, *The Humanism*, p. 100.

18. Vegeu G. MARTELLOTTI, *La questione dei due Seneca da Petrarca a Benvenuto*, «Italia medioevale e umanistica», XV (1972), ps. 149-169, especialment ps. 160-165.

seguí la lletra a Scarperia i al fet que la lectura correcta d'aquelles línies dirigides a Lucili formà part de les preocupacions d'intel·lectuals com Vergerio, Barzizza o el mateix Petrarca. També resulta evident que la innovació de Salutati arribà molt més des del terreny filològic que no des de l'ideològic.¹⁹

Tornant al nostre comentari, una primera comparació entre aquest text i la lletra del canceller florentí permet de comprovar que els fragments omesos en la traducció-adaptació corresponen de vegades a aquells que més defineixen l'*stilus rhetoricus*, l'estil que caracteritza la correspondència pública de Salutati, amb nombroses interrogacions retòriques, quan no interjeccions; aquesta circumstància s'alia amb la impressió de moralitat general que domina el comentari català.²⁰ Sols atrau un contingut *aprofitable*, de cap manera una forma *imitable*. Tot i que no és el lloc de fer un repàs general de temes més conceptuals,²¹ sí que interessa destacar-ne un de més concret que afecta el nostre text: el concepte de vida activa, lligat a la voluntat, que esdevé un dels eixos

19. Vegeu les seues idees sobre allò que en diem *studia humanitatis* a, per exemple, E. PETERSEN, «*The Communications of the Dead*». *Notes on Studia humanitatis and the Nature of Humanism*, dins A. C. DIONISOTTI, A. GRAFTON i J. KRAYE, eds., *The Uses of Greek and Latin: Historical Essays* (Londres, The Warburg Institute, 1988; «Warburg Institute Surveys and Texts», XVI), ps. 61-68.

20. Potser convé recordar ara que Viciàna, traductor del *De moribus*, introdueix un exemple reportat per Valla —que té també com a protagonista un pintor!— en un context absolutament moral i vinculat del tot a un esperit medieval (vegeu l'edició citada en nota 2, p. 47). Val la pena reproduir les paraules de l'editor modern: «No sé per quines associacions mentals, Viciàna enllaça [*una glossa del traductor basada en 1 Cor. 15*] amb la cinquena de les faules isòpiques gregues traduïdes per Lorenzo Valla» (ps. 52-53). Òbviament l'associació que realitza el nostre comentarista té uns fonaments més raonables, com anem veient.

21. Pel que fa a aquests aspectes, Eugenio Garin (*I trattati morali di Coluccio Salutati*, «Atti e memorie dell'Accademia fiorentina di scienze morali "La Colombaria"», n.s. I (1943-46 [1947]), ps. 71-72) assenyalà un estoïcisme cristià al *De verecundia* i al *De nobilitate legum et medicine*, fonamentalment l'exaltació de la consciència en funció del jutge interior. Realment, tal com indica Matteo IANNIZZOTTO, *Saggio sulla filosofia di Coluccio Salutati* (Pàdua, Pubblicazioni dell'Istituto Universitario di Magisterio di Catania, 1959; «Serie filosofica-monografie», 8), p. 13, és molt difícil alinear el pensament de Salutati en un sol i únic corrent filosòfic, tot i que la seua major font és el neoplatonisme. L'estoïcisme és assimilat amb l'ètica cristiana, de la mateixa manera que accepta idees platòniques en la mesura que no contradiguen l'esperit cristià (B. L. ULLMAN, *The humanism*, ps. 85-92).

centrals del pensament de Salutati (bàsicament al *De nobilitate legum et medicinae*),²² no hi té una transposició real, perquè l'autor català no enfronta la vida activa amb la contemplativa. Descontextualitzat de la seua vocació primigèniament filològica, desprotegit de l'*stilus rethoricus* que el caracteritzava i de la mínima conceptualització que l'acompanyava, llegim el manlleu traduït. Més encara, el llegim al final d'una típica *expositio* de la primera epístola.

Si busquem un text que s'aproxime a la formulació de l'exposició transcrita, sens dubte hem d'anar a Pietro Alboini de Màntua.²³ Aquest ens ofereix una interessant *expositio* de l'epístola, escrita probablement entre 1395-99, anys d'exercici de docència de Filosofia moral a la Universitat de Bolonya. De fet, l'*expositio* encaixa perfectament dins la *lectio* universitària, i per això dins els esquemes del comentarista català. Ens n'importa la segona part, on parla dels problemes textuais de què ja hem parlat, i fonamentalment alguns fragments:

Exinde dicit, *Et si volueris attendere*. In parte ista ostendit, presupposita divisione de vite lapsu inutili, [et?] membra comparat; et divitur hec in duas partes, quia in prima facit quod dictum est, in parte secunda probat, ibi secunda, *quem michi dabis*. Pro primo intellectu est advertendum quod duplex litera hic invenitur, magna pars vite elabatur male agentibus, maxima nichil agentibus. Pro cuius expositione, si litera sic legatur, intellegendum quod hominum quidam agunt bonum imperfecte sicut aliqui qui vadunt ad ecclesiam propter

22. Vegeu-ne els fonaments teòrics de la idea a IANNIZZOTTO, *op. cit.*, ps. 37-76.

23. T. E. JAMES, *A fragment of An Exposition of the first letter of Seneca to Lucilius attributed to Peter of Mantua*, dins E. P. MAHONEY, ed., *Philosophy and Humanism. Essays in honor of P. O. Kristeller* (Leiden, Brill, 1976), ps. 531-541. Vegeu també sobre aquest autor C. VASOLI, *Pietro degli Alboini da Mantova «scolastico» della fine del Trecento e un'epistola di Coluccio Salutati*, «Rinascimento», 2a ser., 3 (1963), ps. 3-21. Per una altra banda ens interessaven diverses afirmacions de Vasoli que poden aclarir una mica el terreny de les dependències internacionals de la nostra literatura medieval: «Il mondo umanistico e il mondo scolastico quattrocentesco, che talvolta sono stati presentati come separati da un'insuperabile barriera di ostilità, non erano infatti così lontani de avversi da escludere contatti, rapporti e scambi che non fossero soltanto polemici. Presenti nelle stesse città, legati in ambienti sociali e intellettuali non dissimili, i loro rappresentanti più illustri seppero spesso trovare un comune terreno di discussione, un piano di civile e umanissima convivenza» (p. 6).

vitare infamiam, vel qui dant elimosynam propter inanem gloriam. Alii sunt qui nichil boni faciunt. Alii sunt qui simpliciter agunt malum. [...] Alia vero litera est, *Maxima pars vite labitur male agentibus, magna nichil agentibus* etc. Pro cuius literae expositione intellegendum primo, quod refert inter male agere et malum agere. [...] Secundo patet etiam quod inutilius vita labitur male agenti quam nichil agenti, scilicet, nec bonum nec malum, ideo ibi bene dicitur *magna*, ibi *maxima*. Ulterius intellegendum quod eorum quibus inutiliter vita labitur quidam male agunt, quidam nichil agunt et quidam dant se delectationibus. Et nulli tantum perseverant in suo proposito sicut tercii, quia difficile nimis est a delectationibus abstinere. Unde dicit infra Seneca <23,11> quod quidam sunt qui ante moriuntur quam ipsi coincipiunt vivere, quia ipsi continue dant se delectationibus mundanis, non tamen alios ledendo sed suum expeñdendo etc.²⁴

Comprovem que, per bé que hom no segueix Alboini, sí que participa d'unes característiques comunes, com ara les línies a què sotmet l'explicació, els mecanismes d'exposició, el to moral i la citació de l'epístola 23. En el primer cas, com comenta Novati²⁵ el fragment de Sèneca «fu oggetto di vive e lunghe controversie per quasi tutti gli studiosi de'suoi o de'tempi ai suoi più vicini». Pel que fa a la citació, també apareix en altres textos, com ara en Salutati. Sembla, doncs, que l'autor català ha pogut tenir notícia del desenrotllament de l'inicial problema filològic per diversos camins, sense excloure una font indirecta, via glossa, interpretació, etc. Si rellegim el començament de la lletra de Salutati, però, podem assegurar que el nostre comentarista ha tingut l'habilitat de passar text epistolar llatí a exposició anònima catalana, o, millor, ens ha fet passar per *expositio* pròpia allò que no és sinó una reelaboració escolar d'uns fragments de notable difusió:²⁶

24. T. E. JAMES, *op. cit.*, ps. 538-539.

25. *Ed. cit.*, vol. I, p. 64, nota 3.

26. Abans de tot açò que transcriu a continuació, Salutati escriu què signifiquen per a ell els conceptes de *vita, agere* i *male-nichil-aliud* en la lletra de Sèneca, és a dir fa una mena d'introducció que li permetrà donar la seua opinió sobre la qüestió de la utilització de *magna-maxima*.

Principio quidem scire debemus finem philosophie moralisque virtutis Senecam intellexisse meditationem et contemptum mortis, quod quia patebit inferius non ostendo. deinde, quod et superius attingi, vite tempus bonis atque malis totum excurrere; vitam autem, prout moralis institutio dicitur, aliquibus totam, quibusdam ex parte maxima, quibusdam autem ex magna parte labi. et de hac vita Seneca, sicut arbitror, intellexit, in qua quidem sepius, imo semper incipiendo vivere cepta destruimus; differendo vero nimis incipimus, nichil agentes, hoc est frustra, quando sit potius desinendum; aut prius morimur quam huius vite quam dicimus aliquid attingamus. hic est enim sensus auctoris, quem ipse, quasi debitum solvens, epistola vigesima tertia luculentissime prosecutus est. inquit enim: hic locus solvendi eris alieni, scilicet est. possum enim vocem tibi Epicuri tui reddere et hanc epistolam liberare. moxque, velut exponens quod hic de male agentibus dixerat, inquit: molestum est semper vitam inchoare; aut, si hoc modo magis sensus potest exprimi, male vivunt qui semper vivere incipiunt. videsne quam clare nobis ostenderit auctor quid pro male agentibus, idest viventibus, intellexit? sed audiamus reliqua; subdit equidem, rationem querens: quare? inquis: desiderat enim explanationem vox ista. moxque rationem reddens addit: quia semper illis imperfecta vita est. post que volens quam vitam intelligat declarare subintulit: non potest autem stare paratus ad mortem, qui modo incipit vivere. id agendum est, ut satis vixerimus. nemo hoc putat, qui tum orditur maxime vitam. et subdit ad alia, que querimus, transiturus: non est quod existimes paucos esse hos; propemodum omnes sunt. quidam vero tunc incipiunt, cum desinendum est. si hoc iudicas mirum, adiciam quod magis admireris: quidam ante vivere desierunt quam inciperent. hec omnia Senece verba sunt <ep. 23,7-8>; que licet per semet ad propositum veniant, ipsa tamen ad id, quod intendimus, declarandi propositi gratia reducamus.

Et quis negabit, postquam idem auctor testis est, illos male agere sive male vivere, qui vitam semper incipient? in hoc institutionis de vita nostra cursu, sicut idem trigesima secunda testatur epistola, multum nocent etiam qui morantur, hoc est moram afferunt. et subdit: utique in tanta brevitate vite, quam breviorum inconstantia facimus, aliud eius subinde atque aliud facientes initium. diducimus illam in particulas ac lancinamus. et post accelerationis exhortationem subdit: et subinde considera quam pulchra res sit consumare vi-

tam ante mortem; deinde expectare securum reliquam temporis sui partem <ep. 32,2-3>. hec ille; ut colligere possis ipsum per vitam intelligere solam moralem nostrorum actuum institutionem, quam consumari velit ante mortem. cuius initium inceptione multiplici variare cum male agere sit, quis non intelligit, quoniam institutionis nove principium totum, quod ante factum fuerat, perdat, plus quam rationabiliter dictum esse taliter agentibus vite moralis magnam partem elabi? quoniam sic ab istis incipitur, quod quicquid paraverant diruatur et sic attingant bene vivendi principium, quod mox, illo damnato, querant alium, quo vivere possint, modum? qui vero tunc incipiunt, cum mox sit ex hac vita migrandum, quales quibus imposita fuerit necessitas moriendi, quoniam sic incipiunt, quod frustra sperent assequi finem posse et vitam ante mortem consumare, sicut auctor iubet, cum hi, sicuti cernimus, nichil agant, fine scilicet quem expetunt carituri, nonne maximam moralis vite partem amittunt? hi sunt ergo nichil agentes, hoc est frustra viventes. sed illos, quos mors opprimit, antequam vivere vel sero vel semper incipiant, certum est totam moralem vitam amittere, quoniam aliud ab aliquando principium vite facientibus prorsus agant. nec est in hac expositione metus, qui, sicut arbitror, mutare veri contextus seriem persuasit, ut male agentibus maximam, magnam nichil agentibus partem vite profiterentur elabi. quoniam eis, sicut est inconueniens, videretur minus esse deformitatis male quam nichil agere; licet in antiquo proverbio sit esse melius male facere quam nichilum operari. non sequitur enim ad hanc expositionem hoc inconueniens, sicuti clarum est ex aliquibus sensibus, quos supra posui, provenire. [...] ²⁷ nunc autem hi, qui semper aut sero vivere incipiunt, quique prius moriuntur quam incipiant vivere, vitam istam laudabilem et moralem negligentes, iacturam turpissimam patiuntur; omnes quidem vitam coniunctam virtutibus sine dubio neglexerunt. etenim cum breves sint dies hominis quantum ad vitam moralem, brevem facimus vite cursum et ipsum nobis eripimus, vitam semper, ut diximus, inchoando, qua non sumus simpliciter, sed boni sumus; cuius tamen cum semper principium teneamus et iam bene vivendi voluntatem habitu quodam firmaverimus, partem non modicam possidemus. sin autem aliis intenti, sero, cum perficiendi spes non sit, nos componimus ad bene vivendum, subductis vite naturalis temporibus, nichil

27. Segueix un fragment referit al significat d'*elabi*.

agimus, quoniam voluntatem huius bonitatis et vite per habitum in illa extremitate firmare non possumus, sed huius moralis vite partem non magnam, sed maximam perdimus, cuius quidem vix et inutiliter principium obtinemus. si vero nichil de vite principio cogitantes, agentes aliud, tempora nobis data transigimus, totius vite moralis bonitatem amittimus nosque potius inter bestias quam inter homines segregamus, ut eripi tempora male agentibus, subduci nichil agentibus, aliud autem agentibus quam sero vel semper vitam incipere, tempus effluere convenientissime dici possit, ut omnia verba Seneca dici debeant ad hunc sensum, quem elegimus, pertinere.²⁸

La verificació de dependències autoritza a ser més taxatiu en algunes qüestions. L'aparició de les referències a altres epístoles (a la 23 i a la 32) en la lletra de Salutati i en l'*expositio* d'Alboini, per exemple, permet assegurar que la remissió del comentarista català a altres fragments senequians no demostra de cap manera que l'autor de la versió que tenim entre mans traduís més enllà de les 29 epístoles que ens han pervingut.²⁹ Ja fa temps vaig apuntar la possibilitat oberta que, tot i que no hi ha tradició manuscrita que avale la difusió independent de les 29 primeres lletres³⁰ i que el nostre traductor coneixia la versió catalana anterior, «el vulgaritzador català tingués la intenció prèvia d'escollir aquelles lletres, tot considerant que tractaven els principals arguments que es desenrotllen al llarg de tota l'obra, que tenen una unitat interna i que Sèneca acaba amb les citacions d'Epicur».³¹ A més a més, és absolutament clar que les expectatives i tarannà de la traducció de les epístoles i la de l'*expositio* són tan diferents que obeeixen a interessos molt diversos. El comentarista no té res a veure amb l'esperit de Salutati, perquè es desvincula de qualsevol rerefons cultural i filosòfic, i fonamentalment de la recerca salutatiana de tot allò que es refereix a

28. Ed. Novati, vol. III, ps. 252-256.

29. Hipòtesi que planteja A. ZINATO, *La vulgarización al catalán de las Epistulae morales ad Lucilium de L. A. Seneca*, «Annali di Ca'Foscari», XXXII, 1-2 (1993), p. 381.

30. L. D. REYNOLDS, *The medieval tradition of Seneca's Letters* (Oxford, Oxford University Press, 1965), ps. 25-30.

31. *Una aproximació*, p. 132.

l'home (al *regnum hominis*, al subjectivisme-interiorisme-voluntarisme de l'home) sense una relació necessàriament directa amb allò que és diví.³² És a dir, la finalitat moral (molt més que no ètica) evident i primera de l'explicació «en vulgar» té pocs punts de contacte amb el pensament del canceller florentí, potser si de cas la concepció de la virtut activa com a força de contenció de les passions, dins d'una ètica cristiana. No cal dir que el nostre autor no guarda la suficient distància entre el text imitat i el comentari consegüent, ni respecta el *sensu storico* de l'humanista respecte a Sèneca. Lògicament, qualsevol referència filològica o de crítica textual resta fora del seu camp d'atenció.

TOMÀS MARTÍNEZ
Universitat Jaume I

32. La qual cosa, però, no significa que Déu no es reconega sempre com la veritable primera causa. Vegeu, per a totes aquestes qüestions, R. G. WITT, *Hercules*, ps. 358-367.